

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ПРИРОДООХОРОННИХ ПОНЯТЬ У
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ДИДАКТИЧНА УМОВА УСПІШНОСТІ
ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ»**

Виконала: здобувачка 2 курсу
PO1-M22z групи
спеціальності 013 Початкова освіта
Кульчицька Наталія Леонідівна

Керівник:
Бахмат Наталія Валеріївна,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та методик
початкової освіти

Рецензент :
Бабюк Тетяна Йосипівна,
кандидат педагогічних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОСНОВ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПРИРОДООХОРОННИХ ПОНЯТЬ	7
1.1. Сутність понять «екологічне виховання» та «екологічна культура» в психолого-педагогічній літературі.....	7
1.2. Особливості формування екологічної свідомості дітей молодшого шкільного віку	16
1.3. Формування природоохоронних понять як дидактична умова екологічного виховання учнів початкової школи	25
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ТА ФОРМУВАННЯ У НИХ ПРИРОДООХОРОННИХ ПОНЯТЬ.....	35
2.1. Аналіз діяльності педагогів школи з екологічного виховання дітей молодшого шкільного віку	35
2.2. Критерії, показники та рівні екологічної вихованості молодших школярів	42
2.3. Діагностика рівня сформованості екологічної вихованості молодших школярів	48
2.4. Реалізація методики формування природоохоронних понять для підвищення рівня екологічного виховання молодших школярів та аналіз результати дослідно-експериментальної роботи	61
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Сьогодні гранично гостро постає проблема загальної екологічної освіти та виховання. З методологічної точки зору екологічне виховання, яке найбільш відповідне цілям і людським цінностям, має займати лідируюче положення серед інших освітніх областей. Саме екологічне виховання є на даний момент найбільш сучасним.

Адже, прийшов час, коли суспільству потрібно змінити своє ставлення до природи та сформувати належне виховання і освіту нового покоління. У нинішньому складному, різноманітному, енергійному, повному розбіжностей світі екологічні питання набули глобального масштабу. Підставою становлення людства має стати єднання людини і природа. У Державному стандарті початкової освіти та основної загальної освіти неодноразово акцентується увага на гострій необхідності екологічного виховання для формування екологічної культури, усвідомлення учнями цінності екологічно-доцільного, здорового і безпечного способу життя, безперервної екологічної здоров'язберезувальної освіти учнів і, формування у них готовності до соціальної взаємодії щодо поліпшення екологічної якості навколишнього середовища, сталого розвитку екологічного благополуччя території країни як у загальному аспекті так і регіону зокрема.

На сьогоднішній день існує проблема розробки змісту екологічного виховання, яке, по-перше, має бути спрямоване на залучення молодших школярів до культурного досвіду людства, що відображає взаємини людини, суспільства і природи; по-друге, дозволяло б на комплексній основі формувати систему універсальних навчальних дій.

Екологічне виховання – це формування у людини свідомого сприйняття навколишнього природного середовища, переконаності в необхідності дбайливого ставлення до природи, розумного використання її багатств, природних ресурсів.

Одним з важливих завдань сучасної освіти є формування у молодших школярів бажання вивчати найближче природне оточення на основі діяльності, правильно застосовувати отримані знання на практиці, об'єктивно оцінювати свою поведінку в природному і соціальному середовищі.

Однією з умов формування екологічно культурної особистості є ознайомлення молодших школярів з екологічними проблемами і природним середовищем тієї місцевості, в якій вони проживають. На нашу думку, вирішити це завдання можливо в процесі вивчення природоохоронних понять, яка здійснюється як на уроках, так і в позаурочний час.

У теоретичне осмислення проблеми екологічного виховання молодших школярів внесок зробили Т. Бабакова, Т. Дежнікова, А. Захлібний, І. Зверева, П. Іванова, І. Матрусова, А. Сидельковський, І. Суравегіна, А. Тихонова та ін. Проблеми екологічного виховання розроблені в працях Б. Лихачова, Н. Мамедова, Л. Салєєвої та інших. Також проблеми екологічної освіти та виховання підростаючого покоління знайшли відображення в роботах: О. Барковської, М. Кривошесєвої, А. Петіна, Л. Симонової, І. Суравегиной, Л. Хафизової, В. Шиловой та ін.

Однак, незважаючи на значний інтерес дослідників до екологічного виховання, все ще недостатньо розроблена, на наш погляд, методика еколого-краєзнавча робота з молодшими школярами в процесі формування у них природоохоронних понять. Не досить, на наш погляд, досліджені можливості туристсько-краєзнавчого напряму позаурочної діяльності в екологічному вихованні молодших школярів. Слабо розроблена система формування природоохоронних понять у молодших школярів. Саме тому нами була обрана тема роботи: **«Формування природоохоронних понять у молодших школярів як дидактична умова успішності екологічного виховання».**

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методику формування природоохоронних понять для підвищення рівня екологічного виховання молодших школярів.

Поставлена мета визначила **завдання дослідження:**

- проаналізувати сутність понять «екологічне виховання» та «екологічна культура» в психолого-педагогічній літературі;
- вивчити особливості формування екологічної свідомості дітей молодшого шкільного віку;
- висвітлити формування природоохоронних понять як дидактичну умову екологічного виховання учнів початкової школи;
- провести діагностику рівня сформованості екологічної вихованості молодших школярів
- обґрунтувати і експериментально перевірити методику формування природоохоронних понять для підвищення рівня екологічного виховання молодших школярів.

Об’єкт дослідження – освітній процес в початковій школі.

Предмет дослідження – формування природоохоронних понять як дидактичної умови успішності екологічного виховання.

Методи дослідження використовувався комплекс науково-педагогічних методів – *теоретичних*: компаративний аналіз наукової літератури для порівняння та зіставлення різних поглядів на проблему формування природоохоронних понять, зокрема у молодших школярів; систематизація теоретичних, методологічних та практичних даних з метою визначення основних питань, порівняльного аналізу; *емпіричних*: спостереження, анкетування та опитування молодших школярів для подальшого аналізу досліджуваних явищ; педагогічний експеримент з метою виявлення рівнів сформованості природоохоронних понять; *статистичних*: кількісний та якісний аналіз даних з використанням методів математичної статистики.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що узагальнено матеріали з формування природоохоронних понять для ефективного екологічного виховання молодших школярів та виділено педагогічні умови цієї роботи.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що в роботі розроблено та апробовано методику формування природоохоронних понять для підвищення рівня екологічного виховання молодших школярів. Також в роботі підготовлені практичні рекомендації з організації різних форм еколого-туристської діяльності, які можуть бути використані в роботі закладів освіти. Висновки та матеріали дослідження можуть використовуватися в освітньому процесі ЗЗСО, закладів позашкільної освіти.

База дослідження. Комунальний заклад загальної середньої освіти «Початкова школа № 5 Хмельницької міської ради».

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2022-2023 рр.) та представлено на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях.

Публікації.

Кульчицька Наталія. Особливості формування екологічної свідомості дітей молодшого шкільного віку засобами природоохоронної діяльності // Збірник наукових праць студентів і магістрантів педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка ; педагогічний факультет ; [відпов. секр. Н.В. Бахмат]. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2023. Вип. ХІХ. С. 214-221.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

ВИСНОВКИ

На основі отриманих результатів були сформульовані такі висновки:

1. Екологічне виховання – це процес і результат цілеспрямованого впливу на розвиток особистості з метою здійснення нею раціональної взаємодії з навколишнім середовищем. У процесі екологічного виховання здійснюється засвоєння екологічних знань, умінь і навичок, формується екологічний світогляд, відповідальне ставлення до навколишнього середовища, в тому числі до середовища рідного вінця. Екологічне виховання спрямоване на формування навичок і вмінь вирішувати ті чи інші господарсько-екологічні завдання без шкоди для навколишнього середовища і здоров'я людини. Вона виступає однією з цілісних властивостей особистості, яка обумовлює спрямованість її життєдіяльності, накладає свій відбиток на світогляд.

2. Молодший шкільний вік – самоцінний етап у розвитку екологічної культури особистості. У цей період відбувається якісний стрибок, в значній мірі визначає процес розвитку екологічної культури особистості в подальшому, що виражається у формуванні у дитини усвідомленого ставлення до навколишнього світу. Він починає виділяти себе з навколишнього середовища, долає в своєму світовідчутті відстань від «Я – природа» до «Я і природа», у нього розвивається емоційно-ціннісне ставлення до навколишнього світу. Інтенсивність накопичення особистого досвіду щодо взаємодії з навколишнім світом призводить до формування у молодшого школяра міцної наочної картини навколишнього світу, що визначає процес розвитку екологічної культури особистості в подальшому. Чутливість і емоційність дітей молодшого шкільного віку створюють умови для виникнення інтересу до самого себе, до людей, до свого здоров'я, до стану соціального та природного середовища, що є обов'язковою умовою екологічного виховання на цьому віковому етапі.

3. Поняття розглядається як форма абстрактного мислення, що фіксує істотні ознаки предметів і явищ навколишньої дійсності. Відображаючи найістотніші ознаки предметів і явищ, поняття стають результатом великої узагальнюючої діяльності. У кожному понятті розрізняють зміст і обсяг. Зміст поняття – це сукупність відображених у ньому предметів. Формування природоохоронних понять у молодших школярів відбувається на основі розширення екологічних уявлень, їх конкретизації, ілюстрування значним числом яскравих, доступних прикладів. Оптимальними формами у формуванні природоохоронних понять у початковій школі є екскурсія та гра, а методами – метод спостереження і словесний метод. Інші форми і методи також використовуються в екологічній освіті і завдяки застосуванню вчителем на практиці різноманітних методів і форм

4. Нами було проведене практичне дослідження, яке проводилася на базі Комунального закладу загальної середньої освіти «Початкова школа № 5 Хмельницької міської ради».

У дослідженні брали участь 60 молодших школярів, з яких 30 учнів склали експериментальну групу (ЕГ) та 30 контрольну групу (КГ). Емпіричне дослідження проводилася з вересня 2022 року до моменту виявлення результативності – травень 2023 р. Нами були визначені такі компоненти екологічного виховання учнів: мотиваційний, когнітивний, діяльнісний та особистісний. Зазначені критерії характеризуються рівнями сформованості: високим, середнім та низьким. На початковому етапі дослідження ми провели первинну діагностику учнів за допомогою комплексу методик. Результати проведеної діагностики показали недостатній рівень сформованості екологічного виховання за всіма критеріями, що послугувало основою для розробки методики, яка включала в себе вивчення природоохоронних понять.

5. Мета формувального етапу експерименту полягала в розгляді та апробації методики. В процесі експериментальної роботи була зроблена спроба підвищити екологічний потенціал уроків «Я досліджую світ» та інших навчальних предметів. Зміст уроків був наповнений фактичним матеріалом,

що інформував учнів про часткові проблеми охорони навколишнього середовища. При цьому особливий акцент робився на ціннісний аспект понять еколого-природоохоронного характеру. З урахуванням віку робився особливий упор на поняття, в яких актуалізувалася емоційна сфера молодшого школяра: Червона книга, екологія, екологічна безпека, заповідники і національні парки, ланцюг харчування, ґрунт, природоохоронна діяльність.

Екологічні завдання формувалися в контексті життєвого простору дитини, що дозволило нам розгорнути екологічні поняття до світу дитини. Серія уроків була присвячена проблемам охорони рослин і тварин. Усі уроки були розроблені та проведені відповідно до висунутих нами раніше умов успішного процесу формування екологічних понять молодших школярів: врахування вікових особливостей молодших школярів, міжпредметні зв'язки, позакласна робота. Формування екологічних понять у молодших школярів у курсі «Я досліджую світ» ґрунтувалося на розширенні вже наявних екологічних уявлень і їх конкретизації на знайомих місцевих об'єктах і явищах. Вивчення навколишнього світу в різних класах передбачає поетапне знайомство з екологічними проблемами найближчого оточення, міста, країни та всієї планети. Через конкретні об'єкти та явища діти складали загальні уявлення про регіональні та глобальні екологічні проблеми.

Формування екологічних понять у молодших школярів здійснюється за допомогою завдань, що мають екологічну спрямованість і відображають взаємодію організмів в природному середовищі та взаємодію людини з навколишньою природою. Системні завдання дозволили молодшим школярам скласти загальне уявлення про екосистеми та ролі різних чинників у формуванні екологічного стану цих систем.

На закінчення експериментальної роботи на контрольному етапі було проведено повторне визначення рівнів сформованості екологічного виховання молодших школярів. На формувальному етапі брала участь лише ЕГ. КГ займалася за звичайною програмою. Узагальнені результати учнів ЕГ показали, що рівень сформованості екологічного виховання значно зріс. З

низьким рівнем тепер 20% учнів ЕГ, що на 20% менше ніж на початку нашого дослідження. У КГ за всіма показниками сформованості екологічного виховання суттєвих змін не виявлено.

Таким чином, проведене нами дослідження свідчить про те, що, при систематичній і цілеспрямованій роботі з формування природоохоронних понять в учнів молодших класів на різних уроках і у позакласній роботі: розширюється та систематизується уявлення молодших школярів про екологію як науку, підвищується рівень знань молодших школярів, поглиблюється мотивація та активізація діяльності учнів у природі, формуються навички дбайливого ставлення до об'єктів природи, школярі отримують розвиток екологічних уявлень.

Отже, апробована методика показала свою ефективність та була продуктивною. Рівні сформованості екологічного виховання молодших школярів підвищилися, що і було головною метою дослідження. Таким чином, робимо висновок, що формування природоохоронних понять може виступати ефективною дидактичною умовою екологічного виховання молодших школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаптація дітей до навчання у школі в діяльності психологічної служби : метод. рек. / за наук. ред. В. Г. Панка. Київ, Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM), 12 см.
2. Александров Ю. В. Психологія розвитку : навч. Посібник. Харків : ФОП Панов А. М., 2015. 336 с.
3. Андрусенко І. В. Формування екологічної грамотності молодших школярів в інтегрованому курсі «Я досліджую світ» : метод. рек. Київ : Педагогічна думка, 2020. 75 с.
4. Антонова О. Є. Словник базових понять курсу «Педагогіка» // Технології професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів : навч. посіб. / за заг. ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т, 2001. С. 221–244.
5. Бех І. Життя як цінність у культурно-виховній інтерпретації В. О. Сухомлинського // Рідна школа. 2007. № 1. С. 7–8.
6. Біла І. Вчимо дивитися, бачити й творити // Дошкільне виховання. № 4. 2004. С. 14–18.
7. Бойченко С. В., Саєнко Т. В. Екологічна освіта – основа сталого розвитку суспільства. Київ : Університет «Україна», 2013. 502 с.
8. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень : навч. посіб. Суми : Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
9. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. Вид. 2-е, перероб., допов. Київ : Академвидав, 2007. 616 с.
10. Герасимчук О. Л. Екологічне виховання в контексті сучасної парадигми сталого розвитку // Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах : матер. міжнар. наук.-практ. конференції (м. Житомир, 22–23 трав. 2014 р.) / за ред. О. А. Дубасенюк, В. А. Ковальчук. Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2014. С. 401–406.

11. Горопаха Н. М. Виховання екологічної культури дітей : посіб. для вихователів дошкільних закладів та вчителів початкових класів. Рівне : Волинські обереги, 2020. 212 с.

12. Державний стандарт початкової освіти / затв. постановою КМУ від 21 лют. 2018 р. № 87. (у ред. постанови КМУ від 24 лип. 2019 р. № 688) // Верховна Рада України. URL: http://mon.gov.ua/images/files/doshkilnacerednya/serednya/derzhstandart/derj_standart_pochatk_new.doc.

13. Дивосвіт природи Чернігівщини : [навч. посіб. для вчит.] / кол. авт. Чернігів, 2001. Кн. 1 : Зелений оксамит лісів. 52 с.

14. Діти з особливими освітніми потребами у загальноосвітньому просторі / навчально-методичний посібник /авт.: Н. Ярмола, Л. Коваль-Бардаш, Н. Компанець, Н. Квітка, А. Лапін Київ : ІСПП імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2020. 208 с.

15. Дошкільна та початкова освіта в сучасному педагогічному просторі : [монографія] / за заг. ред. О. В. Лобової, С. М. Кондратюк. Суми : Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 2020. 352 с.

16. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.

17. Екологічна культура особистості. З досвіду роботи закладів фахової передвищої освіти : метод. реком. / уклад.: Т. Іщенко, М. Хоменко, І. Лепеха, І. Степанова. Київ, 2022. 207 с.

18. Екологічні екскурсії – шлях до екологічної свідомості : метод. посіб. / авт.: І. А. Лещенко, А. С. Гнибіда, Н. Ф. Шатух та ін. На урок : освітній проект. URL: <https://naurok.com.ua/ekologichni-ekskursi-shlyah-do-ekologichno-svidomosti-87385.html>

19. Історико-педагогічний альманах : збір. наук. праць молодих дослідників / за ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. Житомир : Левковець Н. М., 2015. Вип. 3 : Реалізація педагогічних ідей К. Д. Ушинського в освіті сьогодення. 226 с.

20. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. для студ. пед. спеціальностей вузів / передмова М. Д. Ярмаченка. 2-е вид., допов. і перероб. Чернігів, 2000. 234 с.
21. Кірсанова О. В. Вчимося творити у митців : навч.-метод. посіб. Львів, 2018. 87 с.
22. Концепція екологічної освіти України / затв. рішенням Колегії МОН України № 13/6-19 від 20 груд. 2001 // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6-19290-01#Text>.
23. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року / схвал. розпорядженням КМУ від 14 груд. 2016 р № 988-р. Освіта UA. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/.
24. Колток Л. Формування екологічної культури учнів початкової школи як психолого-педагогічна проблема // Збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2012. Вип. 1. С. 115-122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2012_1_21.
25. Колобич О. П. Загальна психологія : навч.-метод. посіб. Львів, 2018. 172 с.
26. Костильов Ф. В. Вчити по-новому. Чи потрібні оцінки -бали. Книга для вчителя. Київ, 2005. 104 с.
27. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: людина, освіта, соціум. Київ : Грамота, 2007. 576 с.
28. Кузнецов М.А., Заїка Є.В., Ходикіна Ю.Ю. Психологія моторної пам'яті: прикладні аспекти. Монографія. Харків : Діса Плюс, 2019. 446 с.
29. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Центр навчальної літератури, 2017. 128 с.
30. Лисенко Н. В. Теорія і практика екологічної освіти : педагог-дошкільник : навч.-метод. посіб. Київ : Слово, 2009. 400 с.

31. Марчій-Дмитраш Т. М. Шляхи реалізації принципу наступності в екологічному вихованні дітей в сучасних закладах дошкільної освіти і початкових школах // Освітній простір України. 2018. №12, С. 191-197.
32. Мачинська Н. І., Стельмах С. С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі : навч.-метод. посіб. / Н. І. Мачинська, С. С. Стельмах. Львів : Львів. держ. ун-т внутрішніх справ, 2012. 180 с.
33. Мельник Я. Г. Помилки у системі традиційної логіки. Івано-Франківськ : Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2019. 106 с.
34. Михальченко Н. В. Вікова психологія : навч.-метод. посіб. Миколаїв : Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського, 2017. 244 с.
35. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
36. Мягченко О. П. Основи екології : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 312 с.
37. Нікітченко Л. О. Педагогічні умови та методика формування екологічної культури студентів у процесі туристично-краєзнавчої діяльності. [Електронний ресурс]. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/8841/1/%D0%9D%D1%96%D0%BA%D1%96%D1%82%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>.
38. Особливості стандартизації змісту освіти дітей з порушеннями зору : навч.-метод. посіб. / Т. М. Костенко, І. М. Гудим, О. М. Легкий, С. В. Кондратенко. Київ : Симоненко О. І., 2019. 180 .
39. Падалка Р. Г. Психологічні особливості розвитку екологічної свідомості молодшого школяра : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2018. 234 с.
40. Панчук Н. П. Загальна і вікова психологія : практикум : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : Друк-Сервіс, 2018. 168 с.
41. Пехота О. М., Старовойт Л. В., Серeda І. В. Твоє життя – твій головний проект: технологія самовиховання : навч. посіб. 2- вид., допов. та перероб. Миколаїв : Іліон, 2012. 244 с.

42. Подкопаєва Ю. В. Соціально-психологічні умови формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку : монографія. Кам'янець-Подільський : Зволейко Д. Г., 2017. 248 с.
43. Прокопенко О. В. Соціально-економічна мотивація екологізації інноваційної діяльності : [монографія]. Суми : Вид-во Сум. держ. ун-ту, 2010. 395 с.
44. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
45. Сабіна Х.М., Федорова В.К. Екологічне виховання майбутнього покоління // Педагогічні інновації: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, м. Миколаїв, 28-29 квітня 2021 р. Миколаїв : МНАУ, 2021. С. 181-183.
46. Сафранов Т. А., Чугай А. В., Ільїна В. Г. Проблеми екологічної освіти України : навч. посіб. Одеса : Одес. держ. екол. ун-т, 2023. 85 с.
47. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
48. Словник базових понять з курсу «Педагогіка» : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів : вид. 2-ге, доп. і перероб. // Укладач О.Є. Антонова. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2014. 100 с.
49. Совгіра С. В. Ефективні форми природоохоронної роботи [Електронний ресурс]. URL: dspace.udpu.org.ua.
50. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. I. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.
51. Спортивний туризм : навч. посіб. / Зубаль М. В., Гуска М. Б., Райтаровська І. В. та ін. Кам'янець-Подільський : Ящишин Ю. І., 2021. 417 с.
52. Тарасова Т. Б. Психологія та педагогіка вищої освіти зі змістовим модулем: методика викладання психології : навч.-метод. посіб. Суми : Сум. держ. ун-т, 2023. 87 с.

53. Теорія і практика екологічної освіти : навч. посіб. для студ.в денної форми навчання, за напрямом підготовки 101 «Екологія» / уклад.: М. М. Дяченко-Богун, В. В. Оніпко, В. І. Іщенко. Полтава, 2019. 85 с.

54. Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти ХХІ століття : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 берез. 2018 р., м. Суми). Суми : Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 2018. 284 с.

55. Токарева Н.М., Шамне А. В. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2013. 283 с.

56. Хилько М. І. Екологічна безпека України: Навчальний посібник Київ, 2017. 267 с.

57. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Слово, 2004. 240 с.